

URSULA HÖCKMANN

Kunsthandwerkliche Motive unterschiedlicher Provenienz in der zyprisch-griechischen Kleinplastik der 1. Hälfte des 6. Jhs. v. Chr.

Zusammenfassung: Zu Beginn der archaischen Kleinplastik aus Kalkstein in Zypern werden Komponenten sehr unterschiedlicher Herkunft sichtbar. Neben lokalen zyprischen Figurentypen (z. B. Männer in fußlangem Gewand) lassen sich vorderorientalische und ägyptische Zusammenhänge (z. B. Löwenbändiger; Kourotrophos, sog. Amun) oder Entlehnungen aus dem ionischen Gebiet (z. B. Kouroi) feststellen. Im vorliegenden Beitrag wird auf eine bestimmte Handstellung und die Bekleidung des Kouros hingewiesen. Aus diesen Kombinationen von Motiven unterschiedlicher Herkunft ist auf Zusammenarbeit zwischen Kunsthandwerkern aus Ionien und auf Zypern zu schließen. Einige dieser insgesamt motivisch und stilistisch durchmischten Kalksteinstatuetten (ca. 600–550 v. Chr.) werden hier nochmals näher betrachtet. In der Forschung werden sie Kunsthandwerkern entweder in Ionien, in Naukratis oder in Zypern selbst zugeschrieben. Es kann gezeigt werden, dass die Lokalisierung in Zypern, bereits mehrfach vermutet, viele Argumente in sich vereinigt; doch ist es vorläufig nicht möglich, ein klareres Bild zu gewinnen. Es ist möglich, dass es eine eigene Gruppe von Kunsthandwerkern in Salamis gab; die Publikation der Funde aus Salamis-Toumba ist abzuwarten. Weiterhin kann man davon ausgehen, dass durch die engen Handelsverbindungen zwischen Zypern und Naukratis zyprisch-griechische Kunsthandwerker in das Emporion gelangten und dann dort arbeiteten. Für die Kourosstatuetten aus Gypsum ist dies denkbar. Folgerichtig ist erwogen worden, dass auch Statuetten aus Kalkstein in Naukratis gearbeitet wurden. Dabei ist es umstritten, wie die zyprisch-griechischen Kunsthandwerker in Naukratis den zyprischen Kalkstein erhielten. Die Präsenz der ionischen Kunsthandwerker muss mit dem Handelsnetzwerk zwischen Ionien – Zypern – Ägypten / Naukratis zusammenhängen und lässt sich am besten mit der in Zypern bis dahin unbekanntem Verwendung von Kalkstein für Groß- und Kleinplastik erklären, die vermutlich auf Ionien zurückgeht.

ARTISANAL MOTIVES OF VARIOUS PROVENANCE IN THE CYPRIOT-GREEK SMALL SCULPTURE OF
THE FIRST HALF OF THE 6TH CENTURY B. C.

Abstract: At the start of Archaic small sculpture in Cypriote limestone in Cyprus, components of different origin become visible. Besides local Cypriote subjects (e. g. men in long gowns) Near Eastern and Egyptian ones (e. g. lion-tamer, kourotrophos, so-called Amun) or derivations from Ionia (e. g. kouroi) are to be seen. These limestone statuettes of a Cypriote mixed style from ca. 600–550 B. C. are studied another time. They are attributed to artisans either in Ionia, Naukratis, or Cyprus itself. In fact, good reasons favor localizing them in Cyprus. Works such as the earliest kouros statuettes of limestone demonstrate that right at the onset of limestone small sculpture, Cypriote artisans collaborate with foreigners likely from Ionia, as Nota Kourou suggested. Other scholars as Ian Jenkins clearly presuppose the same notion without putting it in words. This paper presents fresh arguments supporting Kourou's

suggestion, e. g. painted Cypriote clothing on male statuettes that as sculpture types are naked. Moreover there becomes apparent that somewhere in Cyprus (Salamis?) existed workshops that specialized their production for meeting the demand of Greek customers in the Eastern Aegean and in Naukratis.

The presence of Ionian artisans in this system can likely be connected with the trading network that connected Ionia with Cyprus and Naukratis in Egypt. It is proposed that the diagnostic feature of this innovative province of small sculpture in the eastern Mediterranean has been working in limestone.

M. Ö. 6. YÜZYILIN İLK YARISINDA KIBRIS-YUNAN KÜÇÜK HEYKELCİLİĞİNDEKİ FARKLILIKÖKENLERE SAHIP ZANAATSAL TEMALAR

Özet: Kıbrıs yerel kireç taşından yapılmış küçük boyutlu plastiğin başlangıç evresinde çok çeşitli kökenlere sahip bileşenler görülmektedir. Yerel Kıbrıs temalarının (örn. ayağa kadar uzanan bir kıyafet giysili erkekler) yanı sıra, Önasya ve Mısır ilişkileri (örn. Aslan terbiyecisi, Kourotrophos, »Amun«) ya da Ionia bölgesinden (Kuroslar gibi) alıntılar tespit edilebilir. Toplamda »Kıbrıs karma stiline« ait olarak görülen bu kireç taşı heykelcikler (M. Ö. yaklaşık 600–550 arası) burada yeniden ele alınacaklardır. Bu eserler, günümüze kadarki çalışmalarda, ya Ionia, ya Naukratis ya da Kıbrıslı ustaların ürünleri olarak değerlendirilmişlerdir. Ama, bu eserlerin Kıbrıs’da bir lokalizasyonunun, ki sıkça tahmin edilmiştir, bir çok argümanı bünyesinde birleştirdiği, gösterilebilecektir. En erken kuros heykelcikleri gibi tekil örneklerin ortaya koyduğu gibi, daha Kıbrıs küçük boyutlu plastiğinin başlangıç evresinde, diğer bazılarının yanında ionialı ustalar (Kourou’nun da tahmin ettiği gibi) Kıbrıslı ustalarla yerel kireç taşında beraber çalışmışlardır. Jenkins gibi başka araştırmacılar da bu durumu, dile getirilmeden, varsaymışlardır. Bu öneri için, inter alia olarak yeni bulgular vardır, örneğin çıplak figürlerin üzerinde özel Kıbrıs giysisinin boyanarak verilmesi gibi. Ayrıca, olasılıkla Salamis’de, özellikle Doğu Ege ve Naukratis’li Yunan alıcılar için gerçekleşen bir üretimin varolduğu belirginleşir. Ionialı ustaların varlığı Ionia – Kıbrıs – Mısır / Naukratis arasındaki ticaret ağıyla ilişkili olmalıdır. Bu durum en iyi, Kıbrıs’da o zamana kadar bilinmeyen, taşın hem büyük hem de küçük plastik eserler için kullanımıyla açıklanabilir.

ERIC LAUFER

Kapitelle vom Kyma recta-Typus (»tuskanische« Kapitelle?) im hellenistischen Pergamon und in Kleinasien

Zusammenfassung: Aus dem hellenistischen Pergamon sind nach der hier vorgelegten Materialübersicht etwa 60 Kapitelle bzw. -fragmente eines besonderen Typus erhalten, die sich auf ca. 30 verschiedene Architekturen verteilen. Die Kapitellvariante ähnelt äußerlich dem dorischen Normalkapitell, dem Echinus ist hier aber die Form eines – unterschiedlich stark ausbauchenden – Kyma recta gegeben. Die Serie beginnt im späten 3. Jh. v. Chr., vermutlich mit dem extravaganten Zeus-Tempel der Oberen Agora, und wurde prägend für die stadtpergamenische Architektur vor allem des 2. Jhs. v. Chr., namentlich im großen

Gymnasion. Lediglich eine kleine Gruppe ähnlicher Kapitelle läßt sich aus dem westlichen Kleinasien anschließen. Ein konkretes Vorbild für diesen Kapitelltypus kann nicht namhaft gemacht werden; er ist vielleicht als eine dorisierende Neuerung aufzufassen, die Anregung von einer älteren Tradition des Kyma recta in der griechische Architektur erfahren haben könnte. Skeptisch ist dagegen nach Meinung des Verf. die bislang in der Forschung mitunter vertretene These zu bewerten, der Kapitelltyp sei als ›tuskanisch‹ anzusprechen und ein Import aus dem italischen Raum. Nach der chronologischen Evidenz ist, neben einer denkbaren Entwicklung unabhängig voneinander, vielmehr die Alternative in Betracht zu ziehen, daß hier umgekehrt eine pergamenische Innovation Eingang in das spätere republikanisch-italische Formenrepertoire gefunden hat. Besonderes Gewicht erhält diese kontrovers diskutierte Frage vor dem Hintergrund, daß von der italischen Befundgruppe ausgehend Kyma recta-Kapitelle in der Kaiserzeit zu einer vor allem in der westlichen Reichshälfte verbreiteten Typenvariante des ›tuskanischen‹ Kapitells avancierten.

CYMA RECTA CAPITALS (›TUSCAN‹ CAPITALS?) FROM HELLENISTIC PERGAMUM AND ASIA MINOR

Abstract: Based on the material from Hellenistic Pergamum reviewed in this paper, we notice a number of ca. 60 capitals of a specific type which indicate ca. 30 different architectural series. The capitals' appearances are quite close to the canonic Doric capital, except of the echinus' profile: a – strongly or slightly bulging – cyma recta. The beginning of the series is probably indicated by the extravagant temple of Zeus on the Pergamene Upper Agora of late 3rd century B. C.; during the 2nd century B. C. this type of capital became very common in the city's architecture, in particular in the Gymnasium. Only a few comparable capitals are known from Asia Minor beyond Pergamum. It is difficult to define one specific archetype of the Pergamene cyma recta capital. An Italic origin and a ›Tuscan‹ connotation which has been argued by some scholars is doubtful in my opinion. More convincingly, the capital should be interpreted as a Doric-like new creation which was maybe inspired by an earlier tradition of the cyma recta in Greek architecture. According to the chronological evidence, this Pergamene tradition may well have influenced (rather than the other way round) the western (Italic) group of similar capitals attested from 1st century B. C. onwards, or the latter could have developed independently. This controversial topic is worth of detailed discussion since the Italic tradition of this capital spread – as a subtype of the ›Tuscan‹ capital – during the Roman imperial period especially in the western part of the Roman world.

HELLENISTIK PERGAMON VE ANADOLU'DA KYMA REKTA TIPINDE (›TOSKANALI‹?) SÜTUN BAŞLIKLARI

Özet: Burada incelenen malzemeye dayanarak, Hellenistik Pergamon'dan elde edilen yaklaşık 60 sütun başlığına ait parçanın spesifik bir tipte olduğu ve bu parçaların da yaklaşık 30 farklı mimari seriyi içerdiği saptanmıştır. Sütun başlığı varyantları dıştan normal Dor düzeninde sütun başlıklarına benzemekte, ancak bunlarda ekinus -bazısı hafifçe bazısı daha belirgin olmak üzere- şişkin bir kyma rekta formu göstermektedir. Seri M. Ö. 3. yüzyılın sonlarında olasılıkla Yukarı Agora'daki olağanüstü Zeus Tapınağı ile başlamış ve M. Ö. 2. yüzyılda, özellikle Büyük Gymnasion'da olmak üzere, Pergamon kent mimarisinde belirleyici olmuştur. Bunlarla karşılaştırılabilir, benzer sütun başlıklarına Anadolu'da pek rastlanmamaktadır. Pergamon

kyma rekta sütun başlığı için spesifik bir arketip belirlemek zordur; bu tip belki de Dor benzeri bir yenilik olarak kabul edilebilir. Bazı araştırmacılar bu tipin ›Toskanalı‹ ve İtalik coğrafyadan ithal olduğunu ileri sürseler de, yazar bu görüşe şüpheyle yaklaşmaktadır. Sütun başlığının Dor benzeri bir yeni tasarım olarak yorumlanması ve belki de Yunan mimarisindeki daha eski bir kyma rekta geleneğinden esinlenilmiş olması akla daha yakın gelmektedir. Kronolojik kanıtlara göre, bu Pergamon geleneği (diğer görüşün aksine) M. Ö. 1. yüzyıldan itibaren batıda (İtalik) görülen benzer sütun başlıklarını etkilemiş olabilir; ya da batı grubu bağımsız gelişmiştir. Bu tartışmalı konu, sütun başlığının İtalik geleneği – ›Toskanalı‹ sütun başlığının bir alt tipi olarak – Roma İmparatorluğu döneminde özellikle de Roma dünyasının batı bölümünde yaygın olduğundan dolayı daha da önem kazanmaktadır.

PHILIPP NIEWÖHNER

The Decline and Afterlife of the Roman Entablature. The Collection of the
Archaeological Museum Istanbul and other Byzantine Epistyles and Cornices
from Constantinople

Abstract: Entablatures became exceedingly rare after the end of the Roman period. Most Byzantine buildings employed arcades with built arches instead of colonnades with monolithic architraves. The only major exception was the capital city of Constantinople where entablatures continued to be newly carved from Proconnesian marble throughout the fifth and sixth centuries. This paper unites the known specimens for the first time, including numerous hitherto unpublished entablature blocks in the collection of the Archaeological Museum Istanbul. A considerable number of externally dated entablatures serve as corner stones of a typology and reveal how the formal repertoire developed over time. The earlier fourth century was characterized by new and varied types of acanthus leaves that emerged at Docimium in Phrygia, the most important marble quarry and workshop on the central Anatolian high plateau. When Theodosius I initiated a new building boom at Constantinople in the late fourth century, the focus shifted to the nearby quarry island of Proconnesus. The ensuing mass production led to simplifications of the formal repertoire and reductions in quality, and the fifth-century developments may be described in terms of decline. The last remnants of the Roman tradition were finally shed and lost around 500 AD. Thus freed of restraining conventions, the sixth century and in particular the prosperous Justinianic period came up with novel forms and established a stylistic repertoire of its own. It harked back at the Roman tradition in ways that confirmed both its death and how it continued to inform the formal development in afterlife.

NIEDERGANG UND NACHLEBEN DES RÖMISCHEN GEBÄLKS. DIE SAMMLUNG DES
ARCHÄOLOGISCHEN MUSEUMS ISTANBUL UND ANDERE BYZANTINISCHE EPISTYLE UND GESIMSE
AUS KONSTANTINOPEL

Zusammenfassung: Neue Gebälke waren nach dem Ende der römischen Kaiserzeit selten. Die meisten byzantinischen Gebäude verwendeten Arkaden mit gebauten Bögen anstelle von

Kolonnaden mit monolithen Architraven. Die einzige große Ausnahme war die Hauptstadt Konstantinopel, wo Gebälke auch im fünften und sechsten Jahrhundert noch neu aus prokonnesischem Marmor hergestellt wurden. Der vorliegende Beitrag vereint die bekannten Exemplare zum ersten Mal, einschließlich zahlreicher bislang unveröffentlichter Gebälkstücke in der Sammlung des Archäologischen Museums Istanbul. Zahlreiche extern datierte Gebälke dienen als Ecksteine einer Typologie und zeigen, wie sich das Formenrepertoire im Laufe der Zeit entwickelte. Das frühere vierte Jahrhundert war geprägt von neuen und vielfältigen Arten von Akanthusblättern, die von Dokimion in Phrygien hervorgebracht wurden, den bedeutendsten Marmorbrüchen und Werkstätten auf der zentralanatolischen Hochebene. Als Theodosios I. im späten vierten Jahrhundert einen Bauboom in Konstantinopel initiierte, rückte die nahegelegene Steinbruchinsel Prokonnesos ins Zentrum der Entwicklung. Die dort einsetzende Massenproduktion führte zu Vereinfachungen des Formenrepertoires und zu Qualitätsverlust, so daß sich die weitere Entwicklung im fünften Jahrhundert als Niedergang beschreiben läßt. Die letzten Reste der römischen Tradition wurden schließlich um 500 n. Chr. abgelegt und gingen verloren. Solchermaßen befreit von den Fesseln der Konvention brachte das sechste Jahrhundert und vor allem die fl. orierende justinianische Epoche ein eigenes, neues Formenrepertoire hervor. Zahlreiche Rückbezüge auf die Antike bestätigen ihrer Art nach zum einen das Ende der römischen Tradition, zum anderen bescherten sie ihr ein veritables Nachleben.

ROMA ENTABLATÜRÜNÜN ÖNEMİNİ YITIRMESİ VE SONRASI. İSTANBUL ARKEOLOJİ MÜZESİ KOLEKSİYONU VE KONSTANTINOPOLIS’TEN DİĞER BIZANS ARŞİTRAV VE KORNIŞLERİ

Özet: Roma Dönemi’nin bitişinden sonra entablatürler son derece az bulunur hale gelmiştir. Bizans yapılarının çoğunda, monolitik arşitravlara sahip kolonadlar yerine kemerli arkadlar kullanılmıştır. Tek büyük istisna, beşinci ve altıncı yüzyıllar boyunca Prokonnesos mermerinden henüz oyulmuş entablatürlerin kullanılmaya devam ettiği başkent Konstantinopolis’tir. Bu makalede, İstanbul Arkeoloji Müzesi koleksiyonundan şimdiye dek yayımlanmamış birçok entablatür bloğunun da dahil olduğu, bilinen örnekler ilk defa bir araya getirilmektedir. Çok sayıda dıştan tarihlenmiş entablatür tipolojinin temel unsurunu oluşturmakta ve üslup repertuarının zaman içindeki gelişimini ortaya koymaktadır. Dördüncü yüzyılın başları, Frigya’daki Dokimeion’da ortaya çıkan yeni ve değişik tiplerde akantus yapraklarıyla karakterize edilir. Dokimeion, İç Anadolu platosundaki en önemli mermer ocağı ve atölyesiydi. Dördüncü yüzyılın sonlarında I. Theodosius Konstantinopolis’te yeni bir inşaat faaliyeti başlatınca, odak yakındaki ocağa, Prokonnesos adasına kaymıştır. Ardından gelen seri üretim biçimsel repertuarda basitleşmeye ve kalitenin düşmesine yol açmış ve beşinci yüzyılın gelişmelerinin gerileme olarak tanımlanmasına neden olmuştur. Roma geleneğinin son kalıntıları da 500ler civarında dağılıp yok olmuştur. Böylece altıncı yüzyıl ve özellikle de başarılı Justinianus dönemi geleneğin kısıtlamalarından kurtulmuş olarak yeni formlarla geldi ve kendi üslup repertuarını kurdu. Roma geleneğine dönüş ise hem onun yok oluşunu doğrulayan hem de bunun sonrasında biçimsel gelişimini canlandırmayı içeren bir şekilde olmuştur.

Report of the new Findings from Byzantine Istanbul

Abstract: Excavations and researches in Istanbul in recent years have uncovered important finds that will shed light on the city's Byzantine past. These are: the substructure of the northern building in the Zeyrek Mosque, the old Pantocrator monastic church, and the chapel adjacent to the parekklesion to its south plus a badly damaged fresco on the wall near the apse of the diakonikon of the naos; at the Beyazıt excavation an Early Byzantine church ruin; the remains of the ruined church found during the restoration work at the place called Anemas Dungeons; frescos and the inscription discovered at Samatya in the Martyrion of Karpos Papylos; a cross-in-square Byzantine cistern found in the west of the former Byzantine Church of Saint Andrew currently Koca Mustafa Paşa Mosque; a Middle Byzantine ruin hidden behind the Şengül Hamamı (Ottoman Bath) near Gülhane Parkı at Sultanahmet; and the beautifully preserved fresco of a warrior saint from the monastic church of Constantine Lips, present day Fenari İsa Camisi respectively.

BERICHT ÜBER DIE NEUEN FUNDE ZUM BYZANTINISCHEN ISTANBUL

Zusammenfassung: Bei den Ausgrabungen und Untersuchungen in Istanbul wurden in den letzten Jahren wichtige Funde gemacht, die die byzantinische Vergangenheit der Stadt beleuchten. Dies sind: der Unterbau des nördlichen Gebäudes der Zeyrek Moschee (die alte Pantokrator Klosterkirche) und die südlich des Parekklesions angrenzende Kapelle sowie die schwer beschädigten Überreste von Fresken, die sich an der Wand in der Nähe der Apsis vom Diakonikon des Naos befinden; die Überreste einer frühbyzantinischen Kirche in Beyazıt, die während Restaurierungsarbeiten an einer Moschee entdeckt wurden; eine sehr stark beschädigte Kirche, die während der Restaurierung des Anemas-Kerkers gefunden wurde; die Fresken und die Inschrift, die in Samatya im Martyrion des Karpos und Papylos entdeckt wurden; eine mittelbyzantinische Ruine hinter dem Şengül Hamamı (Osmanisches Bad) in der Nähe des Gülhane Parkı am Sultanahmet Platz; ein byzantinisches Gebäude, im Westen der Kirche des Heiligen Andreas (heute Koça Mustafa Pascha Moschee), das in seinem Grundriss einer Kreuzkuppelkirche entspricht, welches als Zisterne benutzt wurde; und das wunderschön erhaltene Fresko eines Kriegerheiligen aus der Klosterkirche Constantine Lips (heute Fenari İsa Camisi).

BIZANS ISTANBUL'UNDAN YENİ BULUNTULARLA İLGİLİ RAPOR

Özet: Son yıllarda İstanbul'da yapılan kazı ve araştırmalarda şehrin Bizans geçmişine ışık tutacak önemli buluntular ele geçmiştir. Bunlar sırasıyla; Eski Pantokrator Manastırı Kilisesi olan Zeyrek Camisi'ndeki kuzey binanın altındaki altyapı ve güneyde bulunan paraklesiona bitişik şapel ile güney binanın naosunda diakonikon apsisine yakın duvarda meydana çıkan fresko parçalarıdır. Beyazıt'da kazıyla ortaya çıkan Erken Bizans Dönemi kilise kalıntısı, Anemas Zindanları denilen yerdeki restorasyon çalışmaları sırasında bulunan ve çok harap olmuş kilise kalıntısı, Samatya Karpos Papylos Martirionu'nda keşfedilen freskolar ve kitabe, Sultanahmet yakınlarındaki Osmanlı dönemine ait Şengül Hamamı'nın arkasındaki yapı

kalıntısı, Kocamustafa Paşa semtinde aynı adlı caminin batısında bulunan sarnıç olarak kullanılan kapalı haç planlı altyapı ve eski Konstantinos Lips Manastırı kilisesi olan Fenari İsa Camisi'ndeki hemen hemen tam olarak günümüze kadar gelmiş asker aziz freskosudur. Sonuç olarak, İstanbul'da son yıllarda yapılan çalışmalar Bizans dönemine ait yeni bulguların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Yapılacak yeni çalışmalarla bu veriler daha da artacaktır.

FELIX PIRSON

Die Siedlungsgeschichte Pergamons – Überblick und kritische Revision.

Mit einem Appendix von Anneke Keweloh-Kaletta

Zusammenfassung: Bis vor wenigen Jahren folgte die Siedlungsgeschichte Pergamons im Wesentlichen den Grundlinien, die bereits zu Beginn des 20. Jhs. formuliert worden sind. Nun zeichnet sich eine Neubewertung ab. So hält die Vorstellung eines städtebaulichen Neuanfangs unter Philetairos einer Überprüfung nicht mehr stand. Gleichzeitig mehren sich die Indizien für die Existenz einer wehrhaften Polis mit städtebaulicher Standardausstattung bereits im späten 4. Jh. v. Chr. Der Ausbau Pergamons zu einer international konkurrenzfähigen hellenistischen Residenzstadt erfolgte im 2. Jh. v. Chr. unter Anwendung eines übergeordneten Entwurfsgedankens, der das repräsentative Stadtzentrum und die ausgedehnten Hänge des Stadtbergs gleichermaßen berücksichtigte. Ein Großteil der hinzugewonnen Flächen wurde jedoch erst im 1. Jh. v. Chr. besiedelt, das als weitere Schlüsselperiode der Stadtentwicklung Pergamons gelten kann. In der römischen Kaiserzeit verdoppelte sich die Fläche des bebauten Stadtgebietes erneut, ohne daß es zu der wiederholt postulierten Verlagerung der Siedlung vom Stadtberg in die Ebene gekommen wäre. Vielmehr verhielten sich beide Bereiche bis zum Ende der byzantinischen Epoche komplementär zueinander. Die Ursachen für die geschilderten Entwicklungen lassen sich nur im Kontext der Mikroregion Pergamons erfassen, die erstmalig in die siedlungshistorische Analyse miteinbezogen wird.

THE SETTLEMENT HISTORY OF PERGAMON – OVERVIEW AND CRITICAL REVISION

Abstract: Until recently, Pergamon's settlement history was told according to doctrines already formulated in the early 20th c. Now a re-evaluation becomes apparent. For instance, the idea of a groundbreaking urbanistic initiative under Philetairos can hardly be maintained anymore. At the same time, there is increasing evidence for the existence of a fortified polis with urbanistic standard repertoire already in the late 4th c. B. C. Pergamon's upgrading to an internationally competitive Hellenistic residence took place in the 2nd c. B. C., when both the representative city center and the slopes of the city-hill were integrated in a general project of urban design. However, the largest part of the newly acquired settlement area was only built up in the 1st c. B. C., which appears as another key-period of Pergamon's urban development. The urban area doubled once again in the Roman imperial age. There is no evidence, however, for the repeatedly assumed shift of the settlement from the city-hill to the plain. Both zones rather acted in a complementary way until the end of the Byzantine era. The

reasons for these developments can only be comprehended in the context of Pergamon's micro-region, which is included in the analysis of the settlement's history for the first time.

PERGAMON'UN YERLEŞİM TARİHİ – GENEL BAKIŞ VE ELEŞTİREL DEĞERLENDİRME

Özet: Birkaç yıl öncesine kadar, Pergamon'un yerleşim tarihi büyük ölçüde, 20. yüzyılın başlarında belirlenmiş haliyle kabul ediliyordu. Şimdi, yeni bir değerlendirme yapmak mümkündür. Örneğin, Philetairos dönemine atfedilen bir kentleşme fikri artık geçerliliğini kaybediyor gibi görünmektedir. Aynı zamanda, kentsel standart donanımına sahip, tahkim edilmiş bir polisin varlığına ilişkin kanıtlar, halihazırda M. Ö. 4. yüzyılın sonlarında artmaktadır. Hem kent merkezinin temsil özelliğini hem de kent tepesinin geniş yamaçlarını eşit oranda hesaba katan bir tasarım uygulamasıyla Pergamon'un uluslararası düzeyde rekabet edebilen bir Hellenistik hükümdarlık kenti haline gelişi, M. Ö. 2. yüzyılda gerçekleşmiştir. Bununla birlikte, yeni kazanılan alanın büyük bölümü ancak M. Ö. 1. yüzyılda iskân edilmiştir ve bu da Pergamon kentsel gelişiminin bir başka kilit dönemini ortaya çıkarmaktadır. Her zaman iddia edilen, yerleşimin kent tepesinden ovaya doğru olması gerektiği şeklindeki teorinin tersine, kent bölgesinin yapılaşmış alanı, Roma İmparatorluğu döneminde iki katına çıkmıştır. Her iki alan Bizans döneminin sonuna kadar daha çok birbirini tamamlayarak gelişmiştir. İlk kez yerleşim tarihi analizine dahil edilen gelişmelerin nedenleri, ancak Pergamon'un mikro bölgesi bağlamında anlaşılabilir.

RICHARD POSAMENTIR

Der sogenannte Caracalla-Tempel von Pergamon – ein Bau zu Ehren Hadrians und seiner Gattin Sabina

Zusammenfassung: In diesem Beitrag geht es um den schon lange bekannten, am Ende der Theaterterrasse und in der römischen Kaiserzeit über einem älteren Bau errichteten Podiumstempel von Pergamon. Anhand der Rekonstruktion seiner Weihinschrift durch den Epigraphiker Max Fränkel erfolgte umgehend eine tentative Zuschreibung an Caracalla, was aber aufgrund der jünger wirkenden Bauornamentik immer wieder Anlass zu Diskussionen gegeben hat. Diese können mit der hier vorgestellten Neulesung der Weihinschrift nun beigelegt werden: die Inschrift aus vergoldeten Bronz Buchstaben nennt als Empfänger des kleinen Heiligtums nämlich nicht Caracalla, sondern Kaiser Hadrian und seine Gattin Sabina. Sie wurde wohl anlässlich eines kaiserlichen Besuches, mutmaßlich im Jahre 124 n. Chr., angebracht und feierte die Verleihung des Metropolis-Titels an die Stadt. So gut sich damit einige Probleme lösen lassen, eröffnen sich doch gleichzeitig neue Schwierigkeiten in der Interpretation. Einerseits hatte Hadrian ja die Pergamener schriftlich wissen lassen, dass er keinen Tempel zu seinen Ehren in der Stadt wünschte bzw. die Existenz eines solchen in dem Brief nicht erwähnt, andererseits war bislang als Inhaber des Vorgängerbaues immer Dionysos angenommen worden, was ohne Zweifel besser zu Caracalla, als zu Hadrian und Sabina gepasst hätte. Für diese und andere Problemkreise kann dieser Beitrag zwar Erklärungsmodelle anbieten, doch bleiben manche Fragen immer noch offen, die letztlich bis

in augusteische Zeit zurückreichen. Immerhin konnten aber durch die Neulesung der Inschrift eine neuer chronologischer Fixpunkt für die kleinasiatische Bauornamentik und ein weiterer Mosaikstein zum besseren Verständnis der pergamenischen Stadtgeschichte gewonnen werden.

THE SO-CALLED TEMPLE OF CARACALLA AT PERGAMON – ERECTED IN HONOUR OF HADRIAN AND HIS WIFE SABINA

Abstract: This article concerns the long-known podium temple built on top of an older structure at the end of the theatre terrace in Pergamon in the Roman imperial period. Following the reconstruction of its dedicatory inscription by epigrapher Max Fränkel, the temple was promptly attributed tentatively to Caracalla, which however was repeatedly contested owing to the younger-seeming architectural ornament. This debate can now be seen as settled thanks to a new reading of the dedicatory inscription which I present here. The inscription, in gilded bronze lettering, names not Caracalla, but Emperor Hadrian and his spouse Sabina as the dedicatees of the small sanctuary. The inscription was probably put in place on the occasion of an imperial visit, thought to be in A. D. 124, and celebrated the city being granted the title of metropolis. While certain problems are hereby resolved, new difficulties arise in the interpretation. On the one hand, Hadrian had informed the Pergamenians that he did not wish to have a temple in his honour in the city; that letter makes no mention of the existence of such a temple. On the other hand, it has always been assumed Dionysos was the dedicatee of the predecessor building, which would certainly have suited Caracalla better than it would Hadrian and Sabina. Explanatory models for this and other problems are offered by the article, but some questions still remain open and ultimately go back to Augustan times. The new reading of the inscription at any rate provides a new chronological marker for architectural ornament in Asia Minor and is a further small contribution to our understanding of the urban history of Pergamon.

PERGAMON'DAKI CARACALLA TAPINAĞI OLARAK BİLİNEN – HADRIAN VE KARISI SABINA ONURUNA İNŞA EDİLMİŞ YAPI

Özet: Bu makale, Roma İmparatorluğu döneminde Pergamon'da, tiyatro terasının bitiminde yer alan daha eski bir yapının üzerine inşa edilmiş, uzun süredir bilinen podyum tapınağı ile ilgilenmektedir. Tapınak, epigraf Max Fränkel'in ithaf yazıtını incelemesinden sonra hemen, geçici olarak Caracalla'ya atfedilmiş ancak daha yeni görünüşlü mimari bezeme nedeniyle bu görüşe birçok kez itiraz da edilmiştir. Bu tartışma, benim burada sunduğum ithaf yazıtının yeni bir okuması sayesinde durulmuş görünmektedir. Yazıt, yaldızlı bronz harflerle, küçük tapınağın Caracalla'ya değil, İmparator Hadrian ve karısı Sabina'ya ithaf edildiğini işaret etmektedir. Yazıt olasılıkla M. S. 124te olduğu düşünülen imparator ziyareti sebebiyle yerleştirilmiş olup kente metropolis ünvanı bağışlanmasını kutlamaktadır. Bazı problemler böylelikle çözülmüşken, yorumda yeni güçlükler ortaya çıkmıştır. Bir yandan, Hadrian Pergamonlulara kentte kendi onuruna bir tapınak istemediğini yazılı olarak belirtmişti; o mektupta böyle bir tapınağın varlığına ilişkin bir bahis yoktur. Diğer yandan, öncel yapının Dionysos'a ithaf edildiği tahmin edilmekteydi ki bu durum Hadrian ve Sabina'dansa Caracalla'ya kesinlikle daha iyi uymaktaydı. Makalede bu ve diğer problemler için açıklayıcı

örnekler sunulmuştur, ancak Augustus dönemine kadar uzanan bazı sorular cevapsız kalmıştır. Yazıtın yeni okuması, her halükârda, Anadolu'da mimari bezeme açısından yeni bir kronolojik işaretleyicinin yanı sıra Pergamon'un kent tarihini anlamamıza da küçük bir katkı sağlamıştır.